

Interdisciplinaritatea activității de jurist-lingvist în cadrul Curtii de Justiție a Uniunii Europene

Interdisciplinarity in a Lawyer Linguist's Work at the Court of Justice of the European Union

Veronica Ioana Durbacă¹

Rezumat: Domeniul de activitate al juriștilor-lingviști este prin el însuși interdisciplinar, dat fiind că include dreptul și traducerea. Lucrarea de față privește dincolo de această interdisciplinaritate inerentă activității amintite pentru a pune în lumină alte aspecte ale muncii juriștilor-lingviști; astfel, terminologia, logica, argumentarea juridică, traductologia, dreptul comparat, informatica, analiza critică a discursului, lingvistica și sociolingvistica sunt analizate din această perspectivă.

Cuvinte-cheie: interdisciplinaritate, jurist lingvist, Curtea de Justiție a Uniunii Europene, traducere juridică

Abstract: Lawyer linguists' field of expertise is interdisciplinary *per se*, given that it includes both law and translation. This paper is looking beyond this expected interdisciplinarity in order to show which other fields can be part of a lawyer linguist's work; thus, terminology, logic, legal argumentation, traductology, comparative law, computer science, critical discourse analysis, linguistics and sociolinguistics are analyzed in this respect.

Keywords: interdisciplinarity, lawyer linguist, Court of Justice of the European Union, legal translation

*Timeo hominem unius libri.
(Mă tem de omul unei singure cărți.)
(Toma de Aquino)*

Introducere

Vom analiza în cele ce urmează activitatea juriștilor-lingviști din cadrul Curtii de Justiție sub aspectul unei inter- și multidisciplinarități văzute în sens larg, incluzând în principal interdisciplinaritatea inerentă traducerii juridice, ce acoperă specializarea de pornire în drept național și cunoștințele de drept al Uniunii, limbi străine și, în principiu, limbă maternă. Li se pot adăuga specializări în alte câteva domenii (drept comparat, traducere, terminologie, informatică). Pe lângă acestea, vom include în prezentare ca elemente ce compun această interdisciplinaritate o cultură generală umanistă contemporană, mergând de la

¹ Jurist-lingvist, Curtea de Justiție a Uniunii Europene (CJUE).

principii de lingvistică generală la sociolingvistică și analiza critică a discursului, precum și cunoștințe generale din diferite domenii în care intervine Uniunea.

1. Cultura generală

1.1. Cultura umanistă în general și noțiuni tehnice

Cultura generală umanistă permite plasarea dreptului printre științele umaniste și înțelegerea normei în context social, economic, filosofic, istoric etc. Concluziile avocaților generali pot cuprinde trimiteri la literatură, filosofie, istorie etc., exemplu în acest sens fiind concluziile regretatului avocat general Dámaso Ruiz Jarabo Colomer (1949-2009), în care găsim trimiteri și citate de la Don Quijote de M. de Cervantes Saavedra² la Dostoievski³ și Shakespeare⁴. Înțelegerea situației de fapt din cauze presupune cunoștințe din numeroase domenii conexe dreptului, unele de o complexitate sporită, de exemplu cele din domeniul economic – valorile mobiliare, fraudele fiscale.

De asemenea, intervin în cauze situații de fapt și noțiuni care presupun o înțelegere de bază a numeroase domenii, de la cele tradiționale, precum agricultura și protecția mediului, transporturile, energia, la modelele economice noi (Uber⁵, Airbnb⁶) sau la aspecte sociale care pun noi probleme de drept (drepturile mamei beneficiare și cele ale mamei-surogat în sistemele de drept care admit maternitatea de substituție⁷, probarea orientării sexuale în contextul cererilor de azil⁸).

Când persistă chestiuni problematice, necesare devin curiozitatea științifică și obișnuința de a cerceta și verifica aspectele neclare, precum și prudența în chestiunile în care nu suntem specialiști, adică înțelegerea în fiecare domeniu a principiilor domeniului respectiv. În cazul nostru, al juriștilor, aceasta se aplică sub forma imperativului de a nu aplica principiile juridice în domenii nejuridice (spre exemplu, în lingvistică nu-și găsește aplicarea un principiu al legalității sau al supremației normei, *mutatis mutandis*, pentru că acolo uzul creează norma, nu invers; spre exemplu, principiul subsidiarității din dreptul Uniunii nu se poate aplica oricăror structuri arborescente, spre exemplu rețelelor de calculatoare, în acel domeniu o astfel de abordare fiind contraintuitivă).

1.2. Cultura europeană

Aici un punct de pornire cu privire la aspectele juridice este articolul 3 TUE, care reglementează competențele exclusive ale Uniunii.

² Concluziile în cauza C-440/97, CIE Groupe Concorde și alții, fraza introductivă a concluziilor și nota de subsol 1, Concluziile în cauza C-265/08, Federutility și alții, nota de subsol 5, Concluziile în cauza C-338/04, nota de subsol 58.

³ Concluziile în cauza C-338/04, notele de subsol 60 și 61.

⁴ Concluziile în cauza C-326/07, nota de subsol 2.

⁵ C-434/15, Asociación Profesional Élite Taxi.

⁶ Concluziile în cauza C-390/18.

⁷ C-167/12, C.D.

⁸ C-473/16, F.

Cultura, istoria, tradițiile și mentalitatea persoanelor din statele membre ale Uniunii stau deseori la baza reglementărilor naționale și explică, de exemplu, de ce Țările de Jos, percepute ca unul dintre cele mai liberale state membre, interzic jocurile de noroc online, sau de ce Franța și Grecia nu recunosc minorități naționale și lingvistice.

2. Dreptul

Cerința ca juriștii-lingviști să aibă o diplomă de licență în drept eliberată în țara în care limba-țintă este limbă oficială acoperă în cea mai mare parte nevoia de specializare. Aceasta asigură înțelegerea conținutului documentelor și a implicațiilor juridice ale cauzei și ale posibilelor traduceri⁹, cunoașterea terminologiei și a frazeologiei.

Situații speciale apar atunci când o limbă acoperă mai multe sisteme de drept (engleza, franceza, germana, neerlandeza) sau când un sistem de drept este exprimat în mai multe limbi oficiale ale Uniunii (cel belgian, cel maltez în anumite condiții). În statele membre ale Uniunii Europene nu apare situația mai multor sisteme de drept exprimate fiecare în limba sa, situație existentă în Canada și care generează problemele de maximă complexitate sub aspectul dreptului comparat și al traducerii și terminologiei juridice. Anumite aspecte care țin de

⁹ În condițiile stabilite de jurisprudența Curții în decizii precum Hotărârea CILFIT (283/81, ECLI:EU:C:1982:335):

„18 Il faut d'abord tenir compte que les textes de droit communautaire sont rédigés en plusieurs langues et que les diverses versions linguistiques font également foi ; une interprétation d'une disposition de droit communautaire implique ainsi une comparaison des versions linguistiques.

19 Il faut noter ensuite, même en cas de concordance exacte des versions linguistiques, que le droit communautaire utilise une terminologie qui lui est propre. Par ailleurs, il convient de souligner que les notions juridiques n'ont pas nécessairement le même contenu en droit communautaire et dans les différents droits nationaux.

20 Enfin, chaque disposition de droit communautaire doit être replacée dans son contexte et interprétée à la lumière de l'ensemble des dispositions de ce droit, de ses finalités, et de l'état de son évolution à la date à laquelle l'application de la disposition en cause doit être faite.”

„18 În primul rând, trebuie să se țină seama de faptul că textele de drept comunitar sunt redactate în mai multe limbi și că diversele versiuni lingvistice sunt deopotrivă autentice; astfel, o interpretare a unei prevederi de drept comunitar implică o comparare a versiunilor lingvistice.

19 De asemenea, trebuie să se observe că dreptul comunitar utilizează o terminologie proprie, chiar și atunci când există o concordanță deplină a versiunilor lingvistice. De altfel, trebuie subliniat că noțiunile juridice nu au în mod necesar același conținut în dreptul comunitar și în dreptul național al diferitelor state membre.

20 În sfârșit, fiecare prevedere de drept comunitar trebuie plasată în contextul său și interpretată în lumina ansamblului dispozițiilor acestui drept, a finalităților și a stadiului evoluției acestuia la data la care respectiva prevedere trebuie să fie aplicată.”

dreptul național al altor state membre sunt analizate mai ales în cadrul cercetărilor terminologice.

3. Logica formală și logica juridică

Formele logice de *noțiune* și *definiție* se regăsesc în aproape fiecare act de drept derivat sau decizie a Curții. Merită subliniată însă suprapunerea imperfectă dintre aceste concepte în logică, în terminologie și în drept.

În logică, noțiunile care au gen proxim și diferență specifică se definesc prin acestea, pe când în terminologie, definiția nu are în mod necesar structura definiției din logică și nu i se aplică întocmai regulile acesteia, ci trebuie în primul rând să evidențieze locul epistemic al noțiunii care corespunde termenului în cadrul sistemului din care face parte^{10 11}; din această perspectivă, hiperonimul este reflectarea genului proxim, variația survenind mai ales în formularea echivalentului diferenței specifice.

În al treilea rând, în drept, noțiunea definită într-un act normativ nu respectă neapărat astfel de condiții de formă și se circumscrie deseori actului care o cuprinde ori instituției juridice sau ramurii de drept din care face parte. Spre exemplu, potrivit articolului 1 alineatul (2) litera (f) din Regulamentul de procedură al Tribunalului,

„În sensul prezentului regulament, [...]

(f) termenii „instituție” și „instituții” desemnează instituțiile Uniunii prevăzute la articolul 13 alineatul (1) TUE, precum și organele, oficiile sau agențiile înființate prin tratate sau printr-un act adoptat pentru punerea în aplicare a acestora și care pot fi părți în fața Tribunalului”.

Această definiție legală este o enumerare limitativă, lipsită de elementele specifice definiției din logică, și care, juridic și epistemologic, stabilește o extindere a sferei noțiunii „instituție” în raport cu definiția obișnuită a termenului, respectiv enumerarea limitativă a celor șapte instituții ale Uniunii Europene de la articolul 13 alineatul (1) TUE sus-menționat.

Cea de a treia formă logică, *silogismul*, este preluat de însăși structura deciziei instanței. După cum spunea Eugeniu Speranția,

„Silogismul judiciar este acea inferență care are rolul să încadreze o stare de fapt într-un text de lege. Într-un atare silogism, premisa majoră e constituită de un comandament sau de o normă juridică cu caracter general. Premisa minoră este

¹⁰ „Definition: statement which describes a concept and permits its differentiation from other concepts within a system of concepts.” (https://iate.europa.eu/assets/IATE_Handbook_public.pdf, p. 20, accesat la 15.09.2019).

¹¹ „Définition: explication du sens du terme dans le domaine de spécialité. ... la définition est le témoin d’une structure terminologique et doit donc refléter le plus fidèlement possible les relations entre termes.” (Marie-Claude L’Homme, *La terminologie : principes et techniques*, Les Presses de l’Université de Montréal, 2004, p. 41.)

întotdeauna un fapt social cu caracter particular. Concluzia constituie esențialul sentinței sau verdictului.”¹²

4. Argumentația juridică

Apropiate de sfera logicii și a filosofiei juridice și de interpretarea juridică tradițională, retorica și argumentația juridică adaugă perspectiva interpretării strategice a dreptului¹³, și tehnici de argumentație precum sporirea clarității sau a obscurității textului normei (cea din urmă, între altele, prin analogii)¹⁴, ridiculizarea și ironia.

Revine în atenție astfel stăpânirea deplină a limbii materne.

5. Limbile străine

Cunoașterea limbilor-sursă nu este cuantificată foarte precis, dar sondaje efectuate în rândul traducătorilor profesioniști arată că aproximativ un sfert din traducători apreciază că se exprimă la nivel nativ în limba-sursă, peste 55%, la nivel avansat¹⁵, iar aproape 60% nu au tradus niciodată din sau într-o limbă pe care nu o stăpânesc¹⁶.

Curtea oferă cursuri de limbi străine și există posibilitatea de a urma astfel de cursuri, posibilitate care poate deveni, în funcție de nevoile serviciului, o obligație. În vederea traducerii, o limbă este studiată timp de câțiva ani, cu posibilitatea de a urma și cursuri în țara în care acea limbă este oficială. Se acordă prioritate învățării limbii franceze pentru cei puțini care nu o cunosc deja, a limbilor pivot (engleza, germana, italiana, spaniola și, din 2019, și polona) și a neerlandezei (dat fiind numărul mare de cereri de decizie preliminară în această limbă).

Jurisprudența Curții potrivit căreia versiunile lingvistice trebuie interpretate unele prin altele¹⁷ poate fi citită și în sensul în care traducătorii, inclusiv juriștii-lingviști care traduc, au, în măsura posibilului, obligația de a traduce direct din limba sursă și cât mai independent unii de alții (cu alte cuvinte, aceștia au obligația de a nu prelua sensul dat de o altă versiune lingvistică) pentru a da Curții posibilitatea de a avea la dispoziție cât mai multe reflectări originale ale textului sursă în limbile Uniunii, evitând astfel ipoteza unei erori comune.

¹² *Silogismul judiciar și silogismul legislativ*, în: Drăgan Stoianovici, *Logica și dreptul: culegere de traduceri*, București, Editura Paideia, 2015, pp. 291-292.

¹³ Stefan Goltzberg, *L'argumentation juridique*, Dalloz, 2013.

¹⁴ „Tout usage analogique ou métaphorique d'une notion l'obscurcit.” (Chaïm Perelman, *Traité de l'argumentation*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 2008, p. 184).

¹⁵ https://www.proz.com/polls/16718?action=results&poll_ident=16718&sp=polls, accesat la 15.09.2019.

¹⁶ Idem.

¹⁷ „... diferitele versiuni lingvistice ale unui text al Uniunii Europene trebuie să fie interpretate în mod uniform și, prin urmare, în caz de divergențe între aceste versiuni, dispoziția în cauză trebuie să fie interpretată în raport cu economia generală și finalitatea reglementării din care face parte.” (Hotărârea din 29 aprilie 2010, M și alții (C-340/08, ECLI:EU:C:2010:232, punctul 44).

6. Limba română

La fel ca pentru toate limbile oficiale, în cauzele în care limba română este limbă de procedură, singura versiune autentică a deciziei Curții este cea în limba română, ceea ce sporește răspunderea pentru exactitatea traducerii și pentru corectitudinea redării în română.

Redactarea în limba română presupune stăpânirea frazeologiei registrului juridico-administrativ, frazeologia fiind un indiciu mai subtil, dar mai cert al lipsei culturii de specialitate în orice tip de traducere specializată. Această lipsă poate fi suplinită prin căutări în context fie pe site-uri precum <http://eur-lex.europa.eu>, www.linguee.com, fie folosind funcția de concordanță din programele de traducere asistată de calculator, fie folosind concordanțele utilizate în lingvistica corpusului, precum AntConc.

Ar fi interesantă o analiză comparativă pe această bază a frazeologiei juridice din texte originale în română și a celei din traduceri realizate în cadrul instituțiilor Uniunii, astfel cum a realizat pentru limba polonă Łucja Biel în lucrarea de lingvistică computațională *Lost in the Eurofog*¹⁸, în care autoarea subliniază apariția unei variante a limbii polone, rezultată din traduceri și având trăsături specifice, care la rândul său influențează redactarea juridică națională.

7. Traducerea

Deși este centrală în activitatea juriștilor-lingviști din cadrul Curții de Justiție, spre deosebire de activitatea celor din cadrul altor instituții ale Uniunii Europene, componenta de traducere face în mod tradițional obiectul unei abordări aproape exclusiv practice. Formarea în acest domeniu se realizează la fel.

Un prim aspect necontestat în practică, precum și în teorie este

„Que la connaissance des langues doit être acquise avant que ne commence l’enseignement de la traduction devient ainsi une évidence.”¹⁹

În pofida caracterului preponderent practic, prin faptul că traducerea este subsumată unei logici unice, cea a textului juridic, prin utilizarea de ghiduri de bune practici și prin revizuire constantă, practica internă este unitară, eficientă, coerentă și de natură să mențină complexitatea originalului.

Vom încerca totuși și o abordare teoretică a procesului de traducere la Curtea de Justiție, cu referire exclusiv la traducerea în limba română din perspectiva teoriei traducerii juridice.

Regula este traducerea fidelă, integrală și exactă oriunde sensul, frazeologia și terminologia o fac posibilă. Fidelitatea se referă la apropierea maximă de textul-sursă în toate elementele lui (lexic, gramatică, sintaxă, topică, stil). Aici putem analiza implicațiile traducerii între limbi din aceeași subfamilie lingvistică, pre-

¹⁸ Łucja Biel, *Lost in the Eurofog: The Textual Fit of Translated Law*, Frankfurt, Peter Lang Edition, 2017.

¹⁹ Danica Seleskovitch, Marianne Lederer, *Interpréter pour traduire*, Didier Erudition, 2001, p. 128.

cum și pe cele ale traducerii între diferite familii și subfamilii de limbi. La traducerea din franceză în română, unde, pe lângă redarea sensului, este posibilă în mare parte și preluarea lexicului, a terminologiei, a frazeologiei, a gramaticii și a topicii, se apreciază că această cerință a fidelității impune apropierea maximă de original pe care sensul o permite. Situația este diferită în cazul traducerilor din limbi aparținând unor subfamilii diferite (limbile germanice sau slave) și cu atât mai mult limbilor care nu sunt indo-europene (estona, finlandeza, maghiara, malteza), unde nu este posibilă această apropiere maximă de forma originalului.

Integralitatea se referă atât la a nu omite elemente de sens, cât și la a nu adăuga în traducere elemente care nu se regăsesc în textul original, iar exactitatea se referă la a nu crește sau a nu diminua gradul de generalitate sau de ambiguitate (deseori deliberată) a textului-sursă.

Din această perspectivă, deși regula pe care am exprimat-o reunește trimiteri la principiul tradițional al fidelității traducerii și la traducerea literală, dar nu și la traducerea idiomatică sau la așa-numitul nou principiu al fidelității (Šarčević²⁰), această regulă se apropie totuși și de acestea, fără a se încadra complet în sfera lor:

„it can be said that the translator’s first consideration is no longer fidelity to the source text but rather fidelity to the uniform intent of the single instrument”²¹

O reevaluare a conceptului de traducere literală, nu în sensul unei traduceri servile, în care preluarea formei ar da sensului o valoare secundă, ci în sensul fidelității față de forma originalului este realizată de Jeanne Dancette:

„Certains types de textes ou segments de texte ne peuvent se traduire littéralement; par contre, d’autres types de textes ou segments doivent être traduits littéralement (sous réserve, bien entendu, des contraintes linguistiques).”²²

8. Terminologia juridică

Echivalarea terminologiei de drept al Uniunii este o sarcină semnificativ mai ușoară decât echivalarea terminologiei din sisteme de drept naționale între ele tocmai ca urmare a faptului că, în cazul dreptului Uniunii, echivalarea se face inițial în cadrul unui unic sistem de drept. În consecință, în mod excepțional, aici se poate vorbi despre echivalență perfectă a termenilor și, în plus, este disponibil contextul lor, acești termeni găsindu-se deseori în texte paralele. În acest caz, lipsește așadar nevoia de a recurge la metode de terminologie juridică, interpretare a dreptului și de drept comparat.

Numai în cazul traducerii cererilor de decizie preliminară, traducere care nu face obiectul unei publicări în Jurnalul Oficial (cu excepția întrebărilor), apare

²⁰ Susan Šarčević, *New Approach to Legal Translation*, Haga, Kluwer Law International, 1997.

²¹ *Idem*, p. 112.

²² Jeanne Dancette, „L’enseignement de la traduction : peut-on dépasser l’empirisme ?”, în *TTR : traduction, terminologie, rédaction*, 5, (1), p. 166.

necesitatea echivalării unor concepte de drept național cu cele din dreptul român. Deși vizibilitatea redusă a acestor documente și lanțul lingvistic complex care se formează la traducerea documentelor unei cauze diminuează importanța practică a echivalării acestui tip de termeni, ea rămâne cea mai complexă și mai interesantă activitate de terminologie și drept comparat pe care suntem chemați să o desfășurăm. În acest context se pune problema acceptării metodelor de echivalare a terminologiei juridice; între acestea, metoda echivalenței funcționale propusă în anul 1982 de judecătorul Louis-Philippe Pigeon²³ de la Supreme Court of Canada face obiectul celor mai numeroase discuții. Acesta a propus, pornind de la soluționarea unei cauze care reunea aspecte de drept continental și aspecte de drept anglo-saxon, așadar, într-un context de drept comparat, utilizarea cu prioritate a criteriului funcției instituției juridice.

La intersecția terminologiei orientate spre traducere cu informatica găsim bazele de date terminologice, fie sub forma bazelor de date relaționale generale (Access, SQL, MySQL etc.), fie sub forma bazelor de date dedicate terminologiei, în format standard (.tbx) sau Multiterm (.sdltb), ultimele aducând avantajul de a putea fi create de fiecare jurist lingvist individual, în timp scurt.

9. Informatica

Ne vom referi în această secțiune numai la aplicațiile disponibile public. Aplicațiile informatice de interes reflectă componentele activității de traducere. Pe lângă aplicațiile pentru simpla *procesare a textului* (Office), se poate dovedi foarte utilă cunoașterea unor programe de *prelucrare avansată a textului*, de la macrouri Visual Basic for Applications (VBA), la *regex* și programare în Python. Mai sunt utile *programele de traducere asistată de calculator* (în prezent folosim SDL Trados Studio).

Pentru gestiunea *bazelor de date terminologice*, pe lângă aplicațiile dedicate (MultiTerm), cunoașterea la nivel general a principiilor arhitecturii bazelor de date relaționale ajută la structurarea taxonomiilor terminologice și la înțelegerea bazelor de date existente, precum IATE, recent lansat în versiunea a doua²⁴.

Prezența online a Curții prin site-ul acesteia, care cuprinde între altele jurisprudență și comunicate de presă, și pe rețele sociale (Facebook și Twitter), unde se comunică în engleză soluții propuse de avocații generali sau dispozitive ale deciziilor Tribunalului și Curții, se caracterizează printr-un discurs sobru, tradițional.

10. Sociolingvistica și analiza critică a discursului

Pentru a înțelege observațiile și remarcile care se aduc discursului Uniunii Europene și celui al Curții, în special în unele state membre, și pentru a le așeza în context, este util ca limbajul să fie privit și sub aspectul său social, ceea stă la baza

²³ Louis-Philippe Pigeon, *La traduction juridique – L'équivalence fonctionnelle*, în: Jean-Claude G mar, *Langage du droit et traduction – Essais de jurilinguistique*, Montr al, Conseil de la langue fran aise, 1982.

²⁴ <https://iate.europa.eu>, accesat la 15.09.2019.

analizei critice a discursului. Ne referim în special la noțiunile bourdieusiene de *cultură legitimă și competență legitimă, putere simbolică*²⁵ și *violență simbolică*²⁶, echivalente în cheie critică ale culturii generale, ale competenței lingvistice și ale aparenței dreptului (*fumus boni iuris*), dublate de discursul de putere.

11. Lingvistica

Unele noțiuni de lingvistică generală, precum familiile și subfamiliile de limbi, sunt utile pentru facilitarea învățării limbilor străine, pentru înțelegerea raționamentelor care au stat la baza stabilirii combinațiilor limbă sursă-limbă pivot, pentru anticiparea efectelor și pentru prevenirea neajunsurilor care rezultă din anumite combinații.

Noțiunile de fonetică sunt utile pentru înțelegerea și pentru facilitarea învățării limbilor străine, spre exemplu a transformărilor fonetice din limbile slave, a sunetelor care nu există în română. Aceste cunoștințe sunt relevante mai ales în contextul în care învățarea limbilor este aproape întotdeauna mediată printr-o a treia limbă, de regulă franceza sau engleza, iar profesorul este vorbitor nativ al limbii pe care o predă, și nu are neapărat reprezentarea complexității fonetice a acesteia față de limbile cursanților.

12. Concluzie

Inter- și multidisciplinaritatea activității juriștilor-lingviști poate fi privită în mod util și din perspectivă teoretică, iar extinderea înțelegerii sale și sub noi aspecte (de exemplu prin comparație cu interpretarea simultană sau consecutivă) poate face posibile noi abordări practice.

Deschiderea profesiei de jurist-lingvist spre viitor va trebui să răspundă unor tendințe precum retrecerea de la semn la lucrul reprezentat, de la cultura cărții la o cultură a vizualului, astfel cum este văzută în lucrări precum *Civilizația analfabetismului* de Mihai Nadin²⁷ (unde termenul *analfabetism* nu este folosit depreciativ) sau judecătorul electronic sau judecătorul-robot (sau avocatul, notarul) funcționând pe bază de inteligență artificială (cum vor exista în curând în Estonia și în Franța), care va da o semnificație sporită noțiunii de *act clar* și va muta centrul de greutate al activității instanțelor cu judecători oameni de la aplicarea normei juridice la interpretarea acesteia.

²⁵ Pierre Bourdieu, *Langage et pouvoir symbolique*, Éditions Fayard, 2001.

²⁶ Pierre Bourdieu, *Dominația masculină*, în traducerea lui Bogdan Ghiu, Editura ART, 2017.

²⁷ Mihai Nadin, *Civilizația analfabetismului*, Editura Spandugino, 2016.

